

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXIII (2015),
Книжка / Issue 2

НОВ ПОДГЛАЗУРЕН МОНОГРАМ ОТ ЮГОИЗТОЧНИЯ СЕКТОР НА ТРАПЕЗИЦА

Мирко Робов

A NEW UNDERGLAZE MONOGRAM FROM THE SOUTH-EAST SECTOR OF TRAPEZITSA

Mirko Robov

Abstract: The monogram from Trapezitsa remains a single find from the hitherto prevailing researches on metropolitan Tarnovo and its surrounding area. It was found in the site between church №14 and the south fortification of Trapezitsa.

The monogram unfolds vertically around the letter “Т” [T]. On the right side of the vertical line of the letter “Т” [T] is written the letter “П” [P]. The remaining letters (“Д” [D], “Ч” [TCH] and “Л” [L], as the last two are semantically related to the meaning of the letter “П” [P]), as appears from their position and size, bring additional meaning of the monogram.

The graphic and proportions in the upper part of the newly discovered monogram are identical to the underglaze monogram of The Holy Theodosius of Tarnovo from the Kilifarevo monastery. Thus, most likely, the name of the person from the monogram of Trapezitsa is also Theodosius. In the context of the phenomena of underglaze monograms itself, it is most permissible to say that the monogram is connected to some of the patriarchs of Tarnovo who ruled over the patriarchy during the same period to which the underglaze monograms in general are dated back. These are two patriarchs – Theodosius I, who ruled until 1337 and Theodosius II, declared for a head of the church in the year of 1348. Up until now an underglaze monogram, related to patriarch Theodosius of Tarnovo, had not been found. The monograms, connected to patriarch Theodosius II, are quite similar to his signature in some written records – Gospel, transcribed by the priest Tetokii Psilitsa in 1348 and the record of the last sheet of the pandects of Nikon Chernogorski. The writing differs from that of the monogram from Trapezitsa. The writing of the title “patriarch” in some cases is done with the letters “П” [P] and “Х” [H], as the second letter is ad scriptum. And in other cases – the letter “А” [A] is added to the ligature. There are separate records in which the letter “П” [P] appears independently.

Thus, probably, the newly discovered underglaze monogram in the south-east sector of Trapezitsa could be connected to patriarch Theodosius I or it could show an alternative way of writing the name of Theodosius II that differs from his official signature and from the group of his underglaze monograms that are so far known to us. The remaining letters “Ч” [TCH] and “Л” [L] in the monogram, by the way of construction of the monogram itself, most likely serve an additional semantic function, not to the upper part of the monogram but more to the letter “П” [P] and its meaning in it.

Key words: Underglaze Monogram, Trapezitsa, patriarch Theodosius I, patriarch Theodosius II, Tarnovo.

Предмет на настоящото съобщение е нов, неизвестен досега подглазурен монограм върху дъното на съд, изработен в сграфито техника. Открит е през 2008 г. в участъка близо до църква № 14, между нея и южната крепостна стена на Трапезица [Робов, М. 2009, с. 607 – 610].

След първите две кампании, съответно в най-северния сектор през 1879 г. и в югоизточната част на крепостта през 1884 г., разкопките в участъка са проведени през 1900 г. под ръководството на Жорж Сьор. При тези проучвания е разкрита църква № 14. Тя е с обща дължина от 17 м, заедно с добавения по-късно към плана екзонартекс. Ширината е 6,5 м.

Тристенната апсида е изградена върху висок 1,20 м каменен цокъл.

Стените са пластично разчленени с редуващи се аркирани ниши, съответно по пет на двете дълги фасадни стени (северната и южната). В градежа се редуват каменни и тухлени пояси. При

изграждането на основата на този трапезишки храм е преодоляна силната естествена денивелация на терена към юг, т.е. към крепостната стена, което е поставило отпечатък и върху вътрешното разпределение.

Откъм южната половина на наоса (поради денивелацията на терена) е оформен долен гробничен етаж. Две зидани гробници с полуцилиндричен свод от бигорови блокчета и тухли са запазени до южния зид на притвора.

Повърхностните води, които са сериозен проблем за този участък от Трапезица, са улавяни и насочвани към значителен по размер барбакан, който ги е отвеждал извън крепостната стена [Робов, М. 2011, с. 406].

В богата вътрешна живописна украса се открояват персонажи в „разкошни царски облека“ – съответно на западната стена на наоса, вляво от входа [Димов, В. 1915, с. 157], както и по северната стена [Димов, В. 1915, с. 159]. Това поставя църква № 14 в групата на т.нар. „царски църкви“ на Трапезица поради изобразените в нея царски персонажи.

Керамичният фрагмент е открит в насипа, южно от църква № 14, на около 10 м от нея. Неговата големина е 6,5/5 см, като размерите на самия монограм са: вис. 2,8 см; шир. 1,9 см. Покритието е с кремава на цвят глазура. Находката е от пласт с материали от XIV век, което естествено я поставя в установената на настоящия етап от проучванията хронологична рамка на явлението подглазурни монограми в материалната и духовна култура на столично Търново.

Монограмът (обр. 1) е развит основно около буквата „Г“, както и включената от дясната страна на вертикалната ѝ хаста буква „П“. Останалите букви, които видимо от размера си имат допълващо значение към смисъла на монограма, са поставени на различна височина на удължената спрямо естествената пропорция на буквата „Г“ нейна вертикална хастка, съответно от двете ѝ страни.

Така, най-общо, монограмът може да се раздели на две съставни части, като горната от тях напълно повтаря известния монограм на Теодосий Търновски, открит в игуменарницата на средновековния Килифаревски манастир [Робов, М. 1999, с. 517 – 522] (обр. 2).

И при двата монограма фонът на изображението, т.е. глазурното покритие, е с почти един и същ цвят – жълтеникав. И по двата запазени фрагменти няма следи от допълнителна орнаментална украса, което от своя страна е характерна черта на тази група паметници. По правило самите монограми са гравирани върху стените и дъната на монохромни съдове без допълнителна украса. Те не са част от обща орнаментална композиция и имат смисъл единствено във връзка с изпълненото в тях съдържание.

Графиката и пропорциите в тази горна част на новооткрития монограм са почти напълно идентични с този от Килифаревския манастир. Има малка разлика в хоризонталната хаста на буквата „Г“, като тази от Трапезица е напълно изправена, докато при другия монограм това рамо се състои от две склучени в средата дъги, със съвсем лека извивка на всяка от тях. Хоризонталните рамена и при двата монограма завършват в краищата с добре оформени серифи.

И при двата монограма в лявата горната част на вертикалната хаста, с малко различна форма на извивката, е изписана петелка, която, като графика (по-ясно при Килифаревския монограм) се чете като буквата „Д“. При монограма от Трапезица тя започва малко под хоризонталната хаста, а при този от Килифаревския манастир – по-ниско. Това в значителна степен е предопределило и самата форма на буквата, като при монограма на св. Теодосий Търновски тя е по-ясно оформена като „Д“.

В долната част на буквата, там където се съединява с вертикалната хаста на „Г“, вдясно е поставена вертикална хаста, която и при двата монограма е с дължина малко-по-голяма от горната половина на хоризонталната хаста на тази буква. Така и при двата монограма е оформена буквата „С“.

Това е общата част за двата подглазурни монограма, с уговорката, че е възможно този от Килифаревския манастир да не е запазен в пълните си размери и да се е развивал в цялост надолу по вертикалата. Това, разбира се, е само едно допускане, направено още при обнародването на Килифаревския подглазурен монограм [Робов, М. 1999, с. 519].

В общата група на подглазурните монограми, изписани върху стените и дъната на съдове, изработени в сграфито техника, Килифаревският монограм оставаше единична находка не само до времето на неговото обнародване, но и досега, като разчитането му именно като монограм на св. Теодосий Търновски почиваше на прочит на изписаните в него букви, от една страна, на мястото, където е открит (игуменарницата на Теодосиевия манастир при Килифаревско), а също и на свидетелството на руския учен проф. Юрий Бегунов (С. Петербург) за идентичен с него подпис на Теодосий Търновски,

собственоръчно поставен под превод, дело на видния исихаст. Документът, по свидетелство на руския учен, е в архива на Института по руска литература „Пушкински дом“ в Санкт Петербург, а в досег с него е бил тогава и известният изследовател на книжовното наследство проф. Кую Кув [Робов, М. 1999, с. 519 – 520]. Тук само ще отбележим, че проф. Бегунов изписа видения от него монограм, без изобщо да е виждал този от Килифаревския манастир.

Всичко това, естествено, прави нашите заключения и изводи не напълно категорични, тъй като въпросният писмен паметник не е въведен в научно обръщение, за да се направи един безспорен паралел.

Отчупена е част от долния край на вертикалната хаста на буквата „Г“ и при монограма от Трапезица.

Между тази хаста и долното хоризонтално рамо на буквата „С“ е изписана буквата „П“. Нейните размери са значително по-големи от останалите три букви от двете страни на вертикалната хаста на „Г“. Следователно и нейното значение в смисъла на самия монограм е важно.

По-надолу, първо отляво като последователност, а после отдясно, са включени буквите „Ч“ и „Л“, като размерът на всяка от тях е сравнително малък. Най-вероятно включеният в тях смисъл е имал допълващо значение към съдържанието, означено с буквата „П“.

И докато всички тези букви са поставени вертикално по оста на буквата „Г“, то „Ч“, вероятно и поради конкретната специфика на нейното изписване, е поставена хоризонтално.

Ако приемем като правдоподобно разчитането на горната част на монограма като Теодосий, то останалите вплетени в изображението букви поставят редица въпроси не само за разчитането на Трапезишкия монограм, но и като опит той да бъде свързан с определен персонаж.

Ако това е така, то в периода, когато се появява и отмира столичното явление подглазурни монограми, т.е. от времето на царуването на Иван Александър (1331 – 1371) до падането на Търново през 1393 г. [Робов, М. 1999, с. 521 – 522], патриаршеският престол в Търново заемат двама с името Теодосий.

Единият от тези патриарси (Теодосий I), според добавките към Синодика на Борил, е деветият по ред патриарх, управлявал Търновската патриаршия в началото на царуването на Иван Александър, т.е. до 1337 г. [Бурмов, А. 1968, с. 282 – 286].

Другият Теодосий (Теодосий II) ръководи търновската патриаршия около две десетилетия, като е обявен за църковен глава през 1348 г.

Именно с Теодосий II се свързва една група от подглазурни монограми, открити в някои от столичните представителни ансамбли като Патриаршията на Царевец (Ангелов, Н. 1980, с. 154 – 157), манастира „Св. 40 мъченици“ (Попов, А. 1984, с. 27 – 28, вж. кат. № 6, 7, 8) и др.

Тези монограми се свързват с него поради сходството с два писмени паметника, под които стои именно неговият подпис: Евангелие, преписано от поп Теотокий Псилица в 1348 г., и този на последния лист на Никоновите пандекти с едро унициално писмо и зелено мастило. Двете книги са дарени от търновския патриарх на манастира Зограф (Иванов, Й. 1970, с. 234 – 235; Павлова, Р. 1975, с. 25; Кув, К. 1979, с. 188 – 190).

Изписването на името и титлата на патриарх Теодосий II е доста различно от вложеното в изграждане на монограма от Трапезица. Самото име е изписано не с „Г“ а с „и“.

Титлата „патриарх“ е предадена с лигатура от буквите „П“ и „Х“, като втората буква е адскрип-тум. В отделни случаи в лигатурата е добавена и буквата „а“. Има и отделни екземпляри, при които буквата „П“ фигурира като самостоятелно [Ангелов, Н. 1980, с. 158] изписана, и по този начин би могла да означава също „патриарх“ [Попов, А. 1984, с. 43].

И двата монограма са единични находки на фона на оформените като резултат от досегашните разкопки по-големи или по-малки групи от останалите подобни находки. Тук интересното е друго, че монограм с Теодосий е намерен и при разкопките на Килифаревския манастир. И докато напълно допустимо и резонно е такъв монограм да се свърже с неговия основател св. Теодосий Търновски, то евентуалното му свързване именно с патриарх Теодосий II, с друг, различен от познатия му подпис начин на изписване на името, е в определено противоречие с ясно посочените от писмените извори или загатнати отношения между търновската патриаршия (именно при управлението на Теодосий II) и воденото от св. Теодосий килифаревско монашество, най-вече в контекста на отношенията с цариградската патриаршия при Калист I [Гюзелев, В. 1985, с. 94; Палаузов, С. 1974, с. 343 – 359, 378].

Така, в контекста на смисъла на самото явление подглазурни монограми в материалната култура и духовен живот на столично Търново, което като цяло свързваме с почитта (към цар, патриарх, храмови патрони и др.) [Робов, М. 1985, с. 400 – 403; Робов, М. 1999, с. 521], откриване на монограм на патриарх Теодосий II в игуменарницата на Теодосиевия манастир, в най-добрия случай поставя много въпроси за подобно отношение на килифаревското монашество към църковния глава, което поне Житието на св. Теодосий не ни засвидетелства.

Начинът на изписване на името Теодосий, предложено чрез двата монограма, поне в случая с находката от Килифаревския манастир, определено не би могло да се свърже с името на Теодосий I, тъй като самата обител е основана след неговото управление, т.е. в средата на XIV в., две-три години след като църковен глава е вече Теодосий II.

Върху тези предложени разсъждения, свързани с разчитането на монограма от Трапезица и съпоставката му с този от Килифаревския манастир, най-приемливо ни се струва допускането, че находката показва друг начин на изписване на името на църковния глава (Теодосий II), различен от официалния му подпис и от групата на досега известните негови подглазурни монограми. Всъщност, самото изграждане на монограма не е по хоризонталата, както в останалите известни ни монограми, а тъкмо обратно – по вертикалната хаста на буквата „Г”. А точното следване на шаблона в изписването не е било в практиката на търновските грънчари, видно и от съпоставката на отделните находки, включително и при царските монограми.

Възможно е, разбира се, монограмът да е свързан с името на патриарх Теодосий I, чието управление съвпада със зараждането на явлениято подглазурни монограми. В този случай начинът на изписване на името Теодосий, се е оказало сходно с това на видния килифаревски исихаст, включително и със собственоръчния му подпис.

Както вече посочихме, от двете страни на вертикалната хаста на буквата „Г” са поставени още две букви – „Ч” и „Л”. Тяхното смислово значение, по начина на изграждането на самия монограм, най-вероятно е допълващо, по-скоро или към името в горната половина на монограма, или към буквата „П”. Възможно е да става въпрос за две отделни думи, всяка започваща със съответната буква. Възможно е да става въпрос и за една дума, съставена от други две, като например прилагателното „чловеколюбивъ”, добавено към името или титлата.

Самото явление подглазурни монограми, на етапа на досегашните проучвания на материалната култура XII – XIV век, има определено локален характер. По същество то е едно столично явление. Изследвано е от редица автори в продължение на няколко десетилетия [Миятев, К. 1967, с. 7 – 9; Георгиева, С. 1974 с. 66 – 68; Ангелов, Н. 1980, с. 149 – 162; Попов, А. 1984, с. 26 – 51; Попов, А. 1980, с. 172 – 192; Алексиев, Й. 1980, с. 443 – 451; Робов, М. 1985, с. 517 – 522; Анчева, Р. 1993; Овчаров, Н. 1992, с. 261 – 263 и др.], като основните изследователски тези всъщност следват етапите на проучване на самото явление.

То възниква и се развива в чертите на столицата Търново и близката ѝ околност. Появата му се отнася към първата половина на XIV век [Миятев, К. 1967, с. 9]. Според Кръстю Миятев, един от първите изследвачи на проблема, като хронологична рамка за производството и употребата на сграфито съдове с подглазурни монограми трябва да се приеме времето от 1323 до 1393 г., като погрешно свързва подглазурно изписаните букви „М” с цар Михаил Шишман [Робов, М. 1985, с. 401 – 402].

Като изследва византийската сграфито керамика от Варна, Ал. Кузев правилно счита, че тя няма нищо общо с тази от столично Търново. Той приема значението на тези монограми като знаци за собственост, т.е. че самите съдове били изработвани като поръчка за определени лица [Кузев, А. 1974, с. 162].

Първите екземпляри от съдове, изработени и украсени в сграфито техника, върху които са гравирани подглазурни монограми, са открити при проучванията на дворцовия комплекс на Царевец и околното му пространство. Врязани са преди изпичането на съдовете.

Почти във всички случаи става въпрос за монохромна продукция, която очевидно не е характерна само за ранния период в производството на този вид трапезна керамика, а е произвеждана и употребявана до последните десетилетия на Търновското царство. При съдовете от въпросната група монограмите са поставени без композиции от други мотиви, като по този начин присъстват именно като акцент. Това естествено трябва да се има предвид и по отношение на общия контекст, от който трябва да се изведе смисълът на самото явление.

Кр. Миятев свързва въпросната керамика с продукцията на близки до двореца работилници [Миятев, К. 1967, с. 9]. Според него „монограмите не са знаци на царски и феодални грънчарници, а са само знаци на собственост” [Миятев, К. 1967, с. 8].

Подобно на Кр. Миятев и С. Георгиева свързва съдовете с подглазурни монограми с наличие на царски работилници в столицата Търново, като не изключва и възможността тази продукция да е създавана в други работилници в столицата, но специално за нуждите на двореца, което извежда смисъла на самите монограми като именно знаци за собственост [Георгиева, С. 1974, с. 66].

Все в този сравнително ранен етап в проучванията на столично Търново, Н. Ангелов, като отбелязва, че освен в двореца съдове с монограми се откриват и в патриаршеския комплекс, счита, че въпросната продукция е изработвана тъкмо в царски и патриаршески грънчарски работилници именно за нуждите на двете институции [Ангелов, Н. 1980, с. 161].

Една от най-големите групи съдове с подглазурни монограми са открити при разкопките на манастира „Св. Четиридесет мъченици”. Там са намерени монограми от почти всички познати ни групи, което илюстрира мястото и ролята на комплекса в религиозния, обществен и държавен живот в столицата Търново на практика през целия XIV век. Долната хронологична граница на появата на това явление по същество е отнесена към царуването на Георги Тертер (1279 – 1292) с един, всъщност оспорим монограм, разчетен като монограм именно на този търновски владетел [Попов, А. 1984, с. 30 и обр. 22 – 23 на с. 77].

Най-голямата група подглазурни монограми, открита в Търново, е тази от разкопките на манастира „Св. Четиридесет мъченици” с изписана буква „М”. Първоначално нейният откривател, А. Попов, както всъщност преди него и Кр. Миятев [Миятев, К. 1967, с. 8] свързва с цар Михаил Шишман (1323 – 1330) [Попов, А. 1984, с. 31 – 38; Попов, А. 1980, с. 179]. Подобна интерпретация на въпросните монограми прави и С. Георгиева [Георгиева, С. 1974, с. 66]. Авторката свързва въпросните монограми с някой от търновските владетели, но не конкретизира с кого именно.

Въпросните подглазурни монограми стават обект на различни изследователски интерпретации, от празника „Младенци” [Анчева, Р. 1993] до поменалния обряд на 40-я ден след смъртта [Овчаров, Н. 1992, с. 261 – 263]. Подобна теза се развива и с още една според нас незадоволително изследвана група от подглазурни монограми – тези с буквата „тита”. Без сериозни аргументи, те се свързват с царица Теодора (съпруга на цар Иван Алесандър).

При проучването на същия комплекс са установени монограми на царете Иван Александър (1331 – 1371) и Иван Шишман (1371 – 1393), на патриарсите Теодосий II и Евтимий Търновски и др.

Сред останалите открити подглазурни монограми са обнародвани образци от разкопките на средновековния Килифаревски манастир [Робов, М. 1999, с. 517 – 522], манастира при църквата Св. Димитър [Робов, М. 1985, с. 397 – 398].

Така, докато откритите примерно подглазурни монограми около църквата Св. Димитър не се различават от известните образци, откривани и на други обекти в чертите на столично Търново (монограми на цар Иван Шишман в няколко разновидности, а също и един монограм на цар Иван Александър, който на обекти извън двореца на Царевец всъщност е сред най-рядко срещаните се царски монограми), то намерените при разкопките на Килифаревския манастир и югоизточния сектор на Трапезица остават единични находки, без точен аналог сред останалите известни ни образци. И ако това до голяма степен е разбираемо за монограма на видния исихаст Теодосий Търновски, пребивавал в основаната от него Килифаревска обител и вероятно канонизиран малко след кончината му на 27 ноември 1363 (?) год., то с монограма от Трапезица нещата стоят по-различно и при бъдещите разкопки би могло да се открият и нови образци, които да образуват самостоятелна група. Такава група се оформи през последните години с разкопките на гражданския комплекс при църква № 3 на Трапезица, която най-вероятно има отношение към храмовия патрон на тази църква. Тук става въпрос за буквата „Б” [Робов, М. 2010, с. 615 – 621].

Така, само на етапа от проучване на комплекса през първата половина на 80-те години (а само ще отбележим, че общото съотношение се запазва и при подновените в началото на 90-те, а с известни прекъсвания продължили до 2005 г. разкопки, северно и южно от църквата), от откритите общо 70 царски подглазурни монограми прави печатление следното съотношение: един монограм според нас спорно идентифициран с цар Георги I Тертер, един също спорно свързан с цар Михаил Асен, един на цар Иван Александър, един на цар Иван Шишман, а при всички останали е изписана буквата „М” с цифров израз 40 и несъмнено във връзка с храмовия патрон на църквата [Робов, М. 1985, с. 401 – 402].

Все в тази логичека конструкция, от откритите подглазурни монограми при проучването на двореца на Царевец преобладават царските монограми, и най-вече тези на Иван Алесандър [Георгиева, С. 1974, с. 66].

Най-голямото количество патриаршески монограми, видно от резултатите от разкопките на Н. Ангелов, пък произхождат от столичния патриаршески комплекс [Ангелов, Н. 1980, с. 149 – 162].

За един точен и безспорен прочит на новооткрития в югоизточния сектор на Трапезица монограм липсват други паралели. На настоящия етап на проучванията, находката е единична, така както и находката от Теодосиевия манастир при Килифарево. Така, предложеното смислово значение на монограма може да бъде коригирано или доразвито. Несъмнено, обаче, това значение не може да излезе от общия контекст на явлението подглазурни монограми, като форма на почит към цар, патриарх, патрони на важни столични храмове и др. То се заражда през първата половина на XIV век и естествено отмира с падането на Търново през лятото на 1393 г. [Робов, М. 1999, с. 521 – 522], като изследваната значителна по обем трапезна керамика от вековете на османското владичество, и особено от първите столетия, не показва каквото и да е наличие на подобни образци.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Публикации:

Алексиев, Й. 1980 – Й. Алексиев. Сграфито керамика с монограми и надписи от Търновград. – В: Търновска книжовна школа. Т. 2. София, 1980. [Y. Aleksiev. Sgrafito keramika s monogrami i nadpisi ot Tarnovgrad. – V: Tarnovska knijovna shkola. T. 2. Sofia, 1980.]

Ангелов, Н. 1980 – Н. Ангелов. Патриаршеският дворец на Царевец през XII – XIV век. – В: Царевград Търнов. Т. 3. София, 1980. [N. Angelov. Patriarsheskiyat dvorec na Tzarevetz prez XII – XIV vek. – V: Tzarevgrad Tarnov. T. 3. Sofia, 1980.]

Анчева, Р. 1993 – Р. Анчева. Празника „Младенци” и църквата „Св. 40 мъченици”. – Доклад пред националната конференция, посветена на проблемите на църквата „Св. Четиридесет мъченици” и манастира Великата лавра във Велико Търново. В. Търново, 1993. [R. Ancheva. Praznika “Mladenci” i carkvata “Sv. 40 machenitzi”. – Doklad pred nacionalnata konferencia, posvetena na problemite na tzarkvata “Sv. Chetirideset machenitzi” i manastira Velikata lavra vav Veliko Tarnovo. V. Tarnovo, 1993.]

Бурмов, А. 1968 – А. Бурмов. Хронологични бележки за търновските патриарси Теодосий I и Теодосий II. – В: Избрани произведения. Т. I. София, 1968. [A. Burmov. Hronologichni belejki za tarnovskite patriarsi Teodisii I i Teodisii II. – V: Izbrani proizvedenia. T. I. Sofia, 1968.]

Георгиева, С. 1974 – С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. Т. 2. София, 1974. [S. Georgieva. Keramika ot dworetza na Tzarevetz. – V: Tzarevgrad Tarnov. T. 2. Sofia, 1974.]

Гюзелев, В. 1985 – В. Гюзелев. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България (XIII – XIV век). София, 1985. [V. Guzelev. Uchilishta, skriptorii, biblioteki i znanja v Balgaria (XIII – XIV vek). Sofia, 1985.]

Димов, В. 1915 – В. Димов. Разкопките на Трапезица в Търново. – ИБАД, V, 1915. [V. Dimov. Razkopkite na Trapezitza v Tarnovo. – IBAD, V, 1915.]

Иванов, Й. 1970 – Й. Иванов. Български старини из Македония. София, 1970. [Y. Ivanov. Balgarski starini iz Makedonia. Sofia, 1970.]

Куев, К. 1979 – К. Куев. Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. София, 1979. [K. Kuev. Sadbata na starobalgarskite rakopisi prez vekovete. Sofia, 1979.]

Кузев, Ал. 1974 – Ал. Кузев. Средновековна сграфито керамика с монограми от Варна. – В: ИНМВ, X (XXV), 1974. [Al. Kuzev. Srednovekovna sgrafito keramika s monogrami ot Varna. – V: INMV, X (XXV), 1974.]

Миятев, К. 1967 – Кр. Миятев. Византийска сграфито керамика от царския дворец в Търново. – В: Археология, 3, 1967. [Kr. Miatev. Vizantiiska sgrafito keramika ot tzarskia dvoretz v Tarnovo – V: Archeologia, 3, 1967.]

Овчаров, Н. 1992 – Н. Овчаров. Монограми на цар Михаил Шишман или знаци в погребалния обряд. – В: Приноси към българската археология. София, 1992. [N. Ovcharov. Monogrami na tzar Mihail Shishman ili znatzi v pogrebalnia obriad. – V: Prinosi kam balgarskata arheologia. Sofia, 1992.]

Павлова, Р. 1975 – Р. Павлова. Неизвестен ръкопис с подписа на българския патриарх Теодосий Търновски. – В: Език и литература, 1975. [R. Pavlova. Neizvesten rakopis s podpisa na balgarskia patriarch Teodisii Tarnovski. – V: Ezik i literature, 1975.]

Палаузов, С. 1974 – Сп. Палаузов. Избрани трудове. Т. I. София, 1974. [Sp. Palauzov. Izbrani trudove. T. I. Sofia, 1974.]

Попов, А. 1980 – А. Попов. Монограми на българските царе (XIII – XIV в.). – В: Българско средновековие. Сборник в чест на проф. Ив. Дуйчев. София, 1980. [A. Popov. Monogrami na balgarskite tzare (XIII – XIV v.) – V: Balgarsko srednoviekovie. Sbornik v chest na prof. Ivan Duichev. Sofia, 1980.]

Попов, А. 1984 – А. Попов. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от търновската „Велика лавра“. – В: Царевград Търнов. Т. 4. София, 1984. [A. Popov. Srednoviekovni nadpisi, monogrami, bukvi i znaci ot tarnovskata “Velika lavra”. – V: Tzarevgrad Tarnov. T. 4. Sofia, 1984.]

Робов, М. 1985 – М. Робов. За употребата на съдове с царски и патриаршески монограми през XIII – XIV век. – В: Търновска книжовна школа. Т. 4. София, 1985. [M. Robov. Za upotrebata na sadove s tzarski i patriarsheski monogrami prez XIII – XIV vek. – V: Tarnovska knijovna shkola. T. 4. Sofia, 1985.]

Робов, М. 1999 – М. Робов. Подглазурен монограм на Теодосий Търновски от Килифаревския манастир. – В: Търновска книжовна школа. Т. 6. В. Търново, 1999. [M. Robov. Podglazuren monogram na Teodosii Tarnovski ot Kilifarevskia manastir. – V: Tarnovska knijovna shkola. T. 6. V. Tarnovo, 1999.]

Робов, М. 2009 – М. Робов. Велико Търново. Крепостта Трапезица. Проучвания на обект „Югоизточен“. – В: АОР през 2008 г. София, 2009. [M. Robov. Veliko Tarnovo. Krepostta Trapezitza. Prouchvania na obekt “Yugoiztochen”. – V: AOR prez 2008 g. Sofia, 2009.]

Робов, М. 2010 – М. Робов. Нова група подглазурни монограми от проучванията на хълма Трапезица. – В: Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология. Т. 1. Велико Търново, 2010. [M. Robov. Nova grupa podglazurni monogrami ot prouchvaniata na halma Trapezitza. – V: Velikotarnovskiat universitet “Sv. sv. Kiril i Metodii” i balgarskata arheologia. T. 1. Veliko Tarnovo, 2010.]

Робов, М. 2011 – М. Робов. Югоизточната крепостна стена на Трапезица. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Т. IV. В. Търново, 2011. [M. Robov. Yugoiztochnata krepostna stena na Trapezitza. – V: Balgaria, balgarite i Evropa – mit, istoria i savremie. T. IV. V. Tarnovo, 2011.]

Обр. 1. Монограм от Югоизточния сектор на Трапезица /0005.jpg/

Обр. 2. Монограм на св. Теодосий Търновски от Килифаревския манастир /ROBOV5-12.jpg/